

В. Семиченко, М. Артюшина

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ РЕТРОСПЕКЦІЇ В ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Резюме

Стаття присвячена **проблемі** діагностики індивідуальних змін, що відбуваються з психікою людей в умовах різного роду суспільних криз.

Метою статті є теоретичне та емпіричне обґрунтування використання методу ретроспекції для опрацювання даних психологічних досліджень. Цей метод базується на усвідомленні людиною тих змін, які відбуваються з її психікою, порівнюючи сьогоденне самосприйняття (інтроспективний аналіз) з тим, якою вона сприймала себе в минулому. У статті детально розкрито сутність та особливості методу ретроспективного аналізу, показано переваги його використання для вивчення динамічних процесів за умов, коли в часовій перспективі було втрачено можливість використати лонгitudний спосіб організації дослідження. Описано процедуру застосування методу ретроспекції для аналізу ціннісних орієнтацій студентів як системостворюючого фактору структури особистості і відносин людини з навколишнім світом. Для діагностики ціннісних орієнтацій використовувалася методика М.Рокіча. Виявлені індивідуальні особливості і тенденції трансформації ціннісної сфери конкретних студентів і проведений ідеографічний аналіз їх специфіки. У **результаті** проведеного дослідження було доведено доцільність і розкрито методичні і технічні особливості введення ретроспективного підходу в практику проведення психологічних досліджень з врахуванням часового ракурсу аналізу, надано відповідні рекомендації. На основі аналізу результатів, отриманих на основі поєднання інтроспективного і ретроспективного самоаналізу студентами своїх ціннісних орієнтацій, було сформульовано **висновки** можливості та перспективності проведення подальших досліджень з використанням методу ретроспекції.

Ключові слова: психологічне дослідження; методи психологічного дослідження; інтроспекція; ретроспекція; ідеографічний аналіз; лонгitud; ретроспективний аналіз; метод ретроспекції; ціннісні орієнтації; динаміка ціннісних орієнтацій

Вступ. Глобальні зміни, що відбуваються в світі протягом вже багатьох років, ставлять перед науковцями нові завдання: відстежувати тенденції, що відбуваються з психікою людей внаслідок різного роду суспільних криз. Цей процес дозволив би зрозуміти, як змінюється образ світу, як змінюється зміст і значущість наявних в суспільстві і засвоєних на індивідуальному рівні еталонів і стандартів, якими керуються люди в умовах соціальної невизначеності, появи нових масштабних чинників впливу і необхідності визначати нові стратегії життєдіяльності тощо.

Як відомо, психологія має методичну базу для отримання відповідних емпіричних даних. Це реалізується шляхом організації лонгitudних досліджень, коли на одному і тому ж контингенті періодично проводяться відповідні зрізи на основі одних і тих самих методик. Отримання відповідних даних надає можливість як ідеографічного аналізу даних - порівнювання даних, отриманих на різних етапах, відносно кожного респондента окремо, що надає можливість виявити індивідуальні траєкторії розвитку. Водночас не заперечується і можливість реалізації номотетичного підходу, коли на основі індивідуальних даних виявляються загальні тенденції.

Але принципово важливою проблемою є те, що при швидкоплинних змінах в суспільстві не завжди вдається визначати вихідні показники, з якими будуть потім порівнюватись результати наступних зрізів. До цього можна віднести ситуацію в Україні: коли РФ здійснила неочікуваний напад, у і мільйонів людей була глобальна моральна криза: старі цінності і уявлення в нових умовах були девальвовані, виникла необхідність заповнити ту ментальну пустоту, що виникла, новими орієнтирами. Але об'єктивні умови не дозволяли в той період створити відповідний фонд інформації, плануючи і реалізуючи в наступному періодичні зрізи, які могли б надати можливість виявлення тих трансформацій, що відбуваються як на особистісному рівні, так і на рівні формування нових соціальних цінностей.

Сьогодні науковці можуть шкодувати, що своєчасно не було зроблено відповідної діагностики, що втрачені можливості відслідковувати індивідуальні трансформації, що відбуваються на індивідуальному рівні.

Але ця проблема залишається і вимагає напрацювання засобів вирішення відповідних питань. З нашої точки зору, певним способом її вирішення може стати підхід, який ми назвали ретроспективним.

Як відомо, метод інтроспекції лежить в основі всієї методологічної бази психології. Протягом декількох тисячоліть цей метод складав основу виявлення і визначення сутності психологічних явищ. Адже однією з базових ознак предмету психології є його недоступність для безпосереднього спостереження. Інтроспекція (цю назву можна тлумачити як самоспостереження, яке складає платформу для самоаналізу, самодослідження, саморозуміння) надавало вченим вихідну емпіричну інформацію для побудови теоретичних конструктів, на основі яких можна було б виявляти загальні тенденції.

Інтроспекцію можна розглядати як прийом розгляду людиною свого поточного стану. Водночас, на наш погляд, цей процес самоусвідомлення можна організувати і в часовому вимірі, запропонувавши самій людині здійснювати процедуру самоспостереження, самоаналізу як на момент дослідження, так і в проекції на певний період свого пришлого життя. Ми пропонуємо в якості відповідного поняття «ретроспекція». Фактично – це здатність людини аналізувати свій попередній стан, порівнюючи його з станом поточним. Але формулювання будь-якого припущення вимагає його технологічного опрацювання, експериментальної перевірки як здатності людини до виконання відповідного самопізнання, так і в технологічному – як організувати відповідний процес найкращим чином.

Отже, **метою статті** є теоретичне та емпіричне обґрунтування використання методу ретроспекції для отримання та опрацювання даних психологічних досліджень.

Відповідна методична зорієнтованість дослідження була спрямована на вирішення наступних **завдань**:

1. Перевірка здатності респондентів працювати в інтроспективному і ретроспективному ракурсах.
2. Визначення техніки видачі відповідних завдань, можливих організаційних помилок дослідника, які слід враховувати при проведенні аналогічних досліджень.
3. Розробка методів опрацювання отриманих емпіричних даних, оскільки виникає проблема узгодженості між собою не одного, а декількох кількісних параметрів.
4. Визначення співвідношення ідеографічних і номотетичних способів роботи з інформацією.

В якості об'єкту дослідження було обрано ціннісні орієнтації студентів як системоутворюючого фактору структури особистості і відносин людини з навколишнім світом.

Проблема ціннісних орієнтацій особистості, в тому числі ціннісних орієнтацій молоді, завжди привертала увагу науковців, як іноземних, так і вітчизняних. Система цих орієнтацій складається з ряду цінностей, на які орієнтується людина в своєму житті і які неминуче мають для неї різну значущість. В системі цінностей людини є базові, які займають провідне місце, визначають спрямованість її активності.

У психології немає єдиного підходу для проблеми формування цієї індивідуальної системи цінностей. Чимало дослідників вважають, що становлення цих цінностей починається на ранніх етапах онтогенезу під впливом батьків, в умовах сімейного виховання. Особлива увага цій складовій особистісного розвитку приділялась в теоріях глибинної психології. Так, представники теорії об'єктних відносин фактично переводили розвиток людини на ранній етап онтогенезу – перший рік життя. З.Фрейд і його послідовники розглядали відповідний період більш широко – як в дитинстві в цілому (Freud, 1920). Е.Еріксон вважав, що становлення ціннісних орієнтацій особистості відбувається протягом життя і відбувається як співіснування етапів еволюційного і революційного (під час криз) розвитку. В залежності від того, успішно чи неуспішно (конструктивно чи деструктивно) долає людина періоди кризи, залежать її орієнтири на нові цінності (Erikson, 1950).

В. Франкл розглядав процес формування цінностей як наслідку впливу травмуючих умов життєдіяльності, коли людина стає перед вибором: піддатись впливу критичних умов життя шляхом відмови від індивідуальних цінностей і прийняттям «нових правил» життєдіяльності, чи зберігати свою систему цінностей всупереч обставинам (Frankl, 2006).

ПСИХОЛОГІЯ

Певна полеміка відбувалась і відносно чинників, що впливають на розвиток цінностей. Представники класичного психоаналізу фактично ототожнювали Суперого з батьківським впливом. А.Адлер вважав, що в основі розвитку людини лежить механізм компенсації відчуття неповноцінності (Adler, 1929). К.Хорні (Horney, 1937) і Е.Фромм (Fromm, 1941) в якості основного чинника формування цінностей розглядали вплив суспільства.

Аксіологічні проблеми активно розроблялись в межах гуманістичної психології. Так, широковідома теорія базових потреб А.Маслоу фактично може розглядатись як механізм стимулювання певних цінностей, пошуку способів і можливостей задовольнити цих потреб в різних сферах життєдіяльності (Maslow, 1954).

У вітчизняній літературі багато дослідників приділяли увагу розгляду ролі цінностей у соціалізації особистості (Бреусенко, 2000; Бутківська, 1997; Коберник, 2008; Москаленко, 2010, 2013; Чайка, 2015), вивченню ціннісних орієнтацій студентської молоді (Савченко, 2005; Целякова, 2009) та ін. Аналіз поглядів вітчизняних науковців на проблему цінностей був здійснений нами раніше (Семиченко & Артющина, 2024).

Сучасний стан суспільства являє собою пролонговану соціально-економічну кризу, яка охоплює всі сфери життя як кожного громадянина, так і суспільства в цілому. Спочатку пандемія, що супроводжувалась вимушеною соціальною ізоляцією, потім і до сьогоднішнього часу – широкомасштабна війна – не могли не вплинути на систему ціннісних орієнтацій особистості. Особливий інтерес має виявлення трансформацій, що відбуваються з ціннісно-сисловою сферою сучасної студентської молоді.

Як відомо, ціннісно-сислова сфера розглядається в психології як системоутворюючий фактор, який не тільки інтегрує всі інші елементи структури особистості в єдине системне утворення, а і визначає характер активності людини в соціальному середовищі і в цілому формування людини як суб'єкта своєї життєдіяльності. З іншого боку, сама ціннісно-сислова сфера може розглядатись як системне утворення, структурні компоненти якого (ціннісні орієнтації) знаходяться між собою в певних ієрархічних відносинах, що також утворюють певну цілісну структуру. Цінності, що знаходяться на перших рангових місцях цієї системи, визначають пріоритетні напрямки поведінкової активності конкретної людини (Семиченко, 2004).

У психології поняття «цінність» визначається як позитивна або негативна значимість об'єкта навколишнього світу для людини чи певної групи, соціальної групи чи суспільства в цілому. Важливо те, що цінність не існує сама собою, вона завжди задіяна в світі індивідуальної (суб'єктивна значущість цінності, що більш точно виражається поняттям «ціннісні орієнтації») або соціальної (соціальні норми, еталони) сфер людської життєдіяльності. Саме взаємодія цих двох сфер породжує системи інтересів і потреб, соціальних відносин, критеріїв та способів оцінки їх значимості.

Ціннісні орієнтації є важливим соціально-психологічним утворенням, яке приймає участь в усіх сферах людської життєдіяльності. В них виражається свідоме ставлення людини до соціальної реальності, що визначає мотивацію її поведінки. Ціннісні орієнтації як найвищий рівень в системі цінностей виконують функцію раціоналізації та регуляції поведінки людини (Москаленко, 2013).

Незважаючи на те, що ціннісні орієнтації людини, їх ієрархія є достатньо стабільними утвореннями, вони можуть суттєво змінюватись. Це може відбуватись як внаслідок усвідомлення людиною їх доцільності і відповідного коректування життєвих пріоритетів, так і під впливом життєвих обставин, серед яких найбільш впливовим є кризовий стан суспільства.

Цінності непостійні: вони змінюються у часі в результаті діяльності людей, як змінюються і самі люди. Внаслідок накопиченого життєвого досвіду те, що було для індивіда центральною цінністю, може перетворитись на периферійну або навіть змінити свою полярність (Чайка, 2015).

Дослідники особливо підкреслюють вплив на сучасну людину «кризового» суспільства (Чева, 2013). Але якщо ще до відносно недавнього часу мова йшла про кризові періоди розвитку суспільства, то сьогодні людство зіткнулось з повноцінним проявом того, що дослідники називають екзистенціальною кризою (Бреусенко, 2000). Сьогодні умови життя вимагають від людини принципової перебудови ціннісно-сислової сфери, що обумовлені суттєвими змінами в суспільному устрої, принциповими змінами суспільних норм, вимог, очікувань, ідеалів. А відповідно до цих змін неминуче коригуються потреби, інтереси, мотиви, цінності особистості.

Сучасний стан України характеризується як максимальною невизначеністю, так і масовим переживанням людьми екзистенціальної кризи, коли фактично зруйнованим виявився образ світу, що існував у мільйонів людей. Внаслідок війни неминуче змінюється як соціальне значення певних цінностей, так і можливість людини задовольняти свої потреби.

Це обумовлює актуальність досліджень, присвячених виявленню тенденцій зміни ціннісних орієнтацій студентської молоді. Адже від цього в значному ступені залежить процес адаптації людини до нових умов життєдіяльності. Актуальним є пошук відповідей на такі питання:

- Чи відбувається в реальності зміна структури ціннісних орієнтацій студентів під впливом зовнішніх умов, або вона є консервативним утворенням, що зберігається всупереч існуючим об'єктивним умовам?

- Які соціально важливі цінності можуть втрачати своє значення для сучасної молоді?

- Які тенденції змін можна розглядати як конструктивні, такі, що відповідають вимогам часу, а які деструктивні тенденції вже сьогодні можна визначити? (Семиченко & Артюшина, 2024).

Методи та методика дослідження. В якості основного методичного засобу використано методику ціннісних орієнтацій М.Рокіча.

Як відомо, М. Рокіч розглядав систему цінностей як сукупність пріоритетів у певних способах поведінки або кінцевій меті активності людини (Rokeach M., 1972). Він розрізняв два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; і інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим у будь-якій ситуації. Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі й цінності-засоби.

Саме індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій визначає змістовну складову спрямованості особистості й становить основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції й «філософії життя».

Оскільки завданням нашої статті є апробація використання методики М. Рокіча у ретроспективному ракурсі, обмежимо аналіз розглядом термінальних цінностей, адже величезна кількість емпіричних даних і таблиць буде відволікати увагу від організаційних і технічних процедур, які значною мірою визначають якість отриманих результатів.

За нормативною процедурою роботи з шкалою М. Рокіча респондентові надається набір карток, на одній стороні яких наводиться визначення цінності, на зворотній - вихідні порядкові номери. Респондент розкладає картки за ступенем значущості кожної цінності для себе. Така процедура з точки зору практиків дає більш надійні результати. Але допускається і робота за списком, коли випробуваний привласнює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає одну за одною за ступенем значущості для нього. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Наведемо основну інструкцію, яка традиційно надається досліджуваним: «Зараз вам буде пред'явлений набір з 18 карток з позначенням цінностей. Ваше завдання — розкласти їх у порядку значимості для вас, за тими принципами, якими ви керуєтеся у вашому житті. Кожна цінність написана на окремій картці. Уважно вивчіть картки й виберіть ту, котра для вас найбільш значима, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значимістю цінність і помістіть слідом за першою. Те ж проробіть із усіма картками, що залишилися. Найменш важлива залишиться останньою й посяде 18 місце. Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи ви зміните свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат повинен відбивати вашу справжню позицію».

Можна здійснювати процедуру роботи респондентів не на основі карток, а наданого списку, запропонувавши послідовно ранжувати запропоновані цінності за ступенем їх значущості для себе. Вважається, що перший спосіб (за картками) є більш надійним. Але в умовах сьогодення значна частина інформації від досліджуваних отримується в онлайн-режимі роботи, коли дослідник не може швидко внести необхідні поправки в роботу студентів. Це призводить до виникнення певних труднощів. Так, в процесі дослідження часто увага студентів не фіксується на необхідності збереження нормативних номерів цінностей. В результаті студенти прислали відповіді, які відповідали їх власній системі цінностей. Наприклад, студентам пропонувалось така форма представлення відповідей: «Вам надається набір цінностей, які треба структурувати за ступенем значущості для вас. Для цього визначте цінність, яка має для вас найбільшу значущість, і внесіть її ранг у запропоновану вам схему відповіді, де наведені цифри відповідають нормативному переліку цінностей, проти яких ви проставляєте ті ранги, який, за вашою думкою, відповідають значущості цих цінностей для вас. Ранг 1 відповідає найбільшій значущості, ранг 18 – найменш привабливий для вас особисто. Наприклад, навпроти якості за порядковим номером 1

ПСИХОЛОГІЯ

ви проставили його ранг 12, що означає, що цінність за номером 1 займає рангове місце 12 в вашій системі цінностей».

При такому форматі роботи запропонована студентам схема фіксації відповідей має такий вигляд:

1____, 2____, 3____, 4____, 5____, 6____, 7____, 8____, 9____, 10____, 11____, 12____, 13____, 14____, 15____
16____, 17____, 18____.

Але в процесі роботи деякі студенти не захотіли керуватись запропонованою схемою, а подавали цінності в тій послідовності, яка відповідала проставленим ними рангам. Так, у одних студентів ієрархія цінностей виглядала таким чином: 1 - здоров'я – 1, 2 - високі вимоги, 3 - сім'я, і т.д.» У іншого ж студента послідовність представлення цінностей відповідно до отриманих ними рангів була зовсім іншою: 1 – друзі, 2 – матеріальне забезпечення, 3 – пізнання і т.д. Переведення індивідуальних ієрархій в загальну таблицю вимагало багато часу і створювало додаткові складнощі.

Як відомо, робота з цінностями не вичерпувала всіх діагностичних можливостей методики М.Рокіча. Для отримання додаткової діагностичної інформації після виконання основної серії перед випробуванням могли бути поставити завдання ранжувати картки, відповідаючи на низку запитань.

- В якому порядку та якою мірою (у відсотках) реалізовані дані цінності у вашому житті?
- Як би ви розташували ці цінності, якби стали таким, яким мріяли?
- Як, на ваш погляд, це зробила б ідеальна, досконала людина?
- Як зробило б це, на вашу думку, більшість людей?
- Як це зробили б ви 5 або 10 років тому? Через 5 або 10 років?
- Як ранжували б картки близькі вам люди?

Цей перелік можна продовжувати у залежності від цілей дослідження.

Для нашого дослідження важливим є те, що запропонований нами метод ретроспективного самопізнання вже певним чином опрацьовувався дослідниками, але його організаційне і методичне забезпечення ще не було предметом наукового розгляду.

Повернемось до визначеної на початку статті проблеми - розгляду методу ретроспекції як можливості вивчати динамічні процеси за умов, коли в часовій перспективі було втрачено можливість використати лонгітюдний спосіб організації дослідження, адже ніхто свого часу не зафіксував вихідні дані і чітко визначив склад учасників, з якими на наступних етапах буде проведена відповідна робота.

У проведеному нами дослідженні процедура роботи здійснювалась у два етапи:

1. Студентам пропонувалось здійснити рангову диференціацію наданих у списку цінностей за їх значущістю на момент дослідження.

2 етап. Студентам пропонувалось визначити особистісну значущість цінностей ретроспективно, до початку війни.

Така послідовність обумовлювалась певною логікою: розміщення на перше місце етапу інтроспективного самоаналізу надавало опитуваному можливість більш чітко усвідомити сутність тих цінностей, які надані у списку, а, отже, більш об'єктивно проаналізувати себе у поточному часі. Після виконання цієї процедури йому було легше здійснювати самоаналіз в часовій перспективі. Водночас при розміщенні первинних даних у табличну форму на перше місце доцільно винести ретроспективно визначену рангову структуру, з якою будуть порівнюватись отримані на поточний момент дані.

Результати. Першим завданням дослідження було виявити, як студенти впораються з відповідними завданнями. Була потенційна можливість того, що вони відмовляться від виконання завдання у зв'язку з його складністю для них.

До дослідження було залучено 80 студентів 1-4 курсів очної і заочної форми навчання. Як показав досвід, двоє учасників відмовились брати участь в роботі, пояснивши це тим, що вони не можуть визначити, що було раніше в їх самосприйнятті. Ще шість осіб (показово, що це були студенти-заочники зрілого віку), виконуючи завдання, фактично не вказали на жодну відмінність в ієрархії цінностей: ранги «раніше» і ранги «зараз» не відрізнялись за жодною позицією. Тому фактично в процедурах обробки враховувались дані, отримані від 72 учасників.

Отримані емпіричні дані були структуровані у вигляді таблиці, яка містила для кожного досліджуваного два паралельні ряди: інтроспективна і ретроспективна оцінка значущості термінальних цінностей (у дослідженні були, безумовно, проаналізовані дані щодо

інструментальних цінностей, але обмежений обсяг статті не надає можливості всебічно висвітлити отримані результати). Тому надалі надається приклад такої вихідної таблиці, які базуються на даних, отриманих від 10 випадково обраних респондентів. Процедурні аспекти, пов'язані з пошуком способів роботи з отриманою інформацією, будуть розкриватись на їх прикладі. Водночас будуть надаватись узагальнені дані, отримані на всій виборці досліджень, щоб підтвердити або спростувати певні тенденції.

Слід також підкреслити, що між якісною і кількісною оцінкою тенденцій змін є зворотній зв'язок. Коли ми говоримо про збільшення рангу певної цінності, це означає, що кількісна величина, яка відображує цей ранг, навпаки, підвищується. Наприклад, ранг певної цінності змінився таким чином: «раніше» - 5 місце в ієрархічному ряду, «зараз» – 16. Говорячи, що ранг знизився, ми маємо на увазі зменшення його цінності для респондента (діапазон зміни складає мінус 11 рангів). Якщо ж мова йде про співвідношення «раніше» - 12 рангів, а «зараз» - 3, ми говоримо, що ранг відвідної цінності підвищився на 9 рангів (+9).

Таблиця 1

Результати ранжування студентами термінальних цінностей (приклад)

Термінальні цінності	Етапи	Умовні номери респондентів									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Активне життя	Раніше	4	12	12	6	4	4	2	10	10	9
	Зараз	4	12	11	8	3	2	4	12	7	9
2. Життєва мудрість	Раніше	17	5	5	15	10	15	4	11	8	11
	Зараз	17	3	3	18	12	18	8	13	11	11
3. Здоров'я	Раніше	1	1	1	7	18	1	6	8	6	3
	Зараз	1	1	1	7	15	1	11	2	15	1
4. Цікава робота	Раніше	5	13	14	4	9	8	1	9	13	12
	Зараз	2	9	9	4	14	7	12	11	10	12
5. Краса природи і мистецтва	Раніше	7	14	13	3	6	17	8	7	12	15
	Зараз	7	16	17	13	17	17	15	18	8	11
6. Любов	Раніше	8	4	4	8	2	2	12	4	11	4
	Зараз	8	11	12	11	10	4	2	6	18	7
7. Матеріальне забезпечення	Раніше	14	10	11	2	11	10	10	5	5	1
	Зараз	14	2	2	3	16	3	3	14	3	3
8. Друзі	Раніше	11	11	10	1	3	15	9	6	3	14
	Зараз	15	10	10	2	6	15	7	7	4	14
9. Розвиток	Раніше	13	15	15	11	13	9	11	12	4	6
	Зараз	13	13	13	8	13	6	1	4	17	6
10. Суспільне визнання	Раніше	15	16	16	12	8	14	5	18	15	13
	Зараз	12	17	16	10	9	10	11	15	2	6
11. Пізнання	Раніше	3	7	7	14	16	5	14	16	7	5
	Зараз	3	6	6	12	8	8	9	8	13	5
12. Продуктивне життя	Раніше	12	6	6	5	17	11	6	3	16	10
	Зараз	11	5	5	17	4	9	10	17	12	10
13. Творчість	Раніше	6	18	17	10	5	18	12	17	2	18
	Зараз	6	14	15	15	2	16	13	16	1	18
14. Розваги	Раніше	18	2	2	16	1	7	7	13	9	78
	Зараз	16	15	14	17	1	12	14	10	7	5
15. Свобода	Раніше	16	3	4	17	15	3	5	1	14	7
	Зараз	10	4	3	1	7	5	17	3	9	4
16. Сім'я	Раніше	9	8	7	13	14	12	13	15	17	15
	Зараз	9	7	8	5	11	13	18	1	16	8
17. Щастя інших	Раніше	10	17	18	18	12	16	16	14	18	16
	Зараз	18	18	18	16	18	14	3	5	3	16
18. Впевненість у собі	Раніше	2	9	8	9	7	5	15	2	1	4
	Зараз	5	2	9	9	5	6	6	9	14	7

ПСИХОЛОГІЯ

Вже первинний розгляд наведених в таблиці даних містить цікаву для психологів інформацію про індивідуальні особливості розвитку ціннісних орієнтацій учасників дослідження. Так, у учасника за умовним номером 10 дев'ять термінальних цінностей з вісімнадцяти не змінили свого рангу, а кількісні значення змінених рангів знаходяться в обмеженому діапазоні (1-3). Виключення складають такі цінності, як свобода (ранг піднявся на 6 балів) і щастя інших (ранг зменшився на 8 балів).

У студента за умовним номером 2 – дещо інша картина. Незмінними залишилися тільки такі цінності, як «Здоров'я» і «Активне життя». Але більшість змін має також достатньо невисокий діапазон. Значні зміни виявлено відносно цінностей «Розваги» - (з другого місця вона перейшла на п'ятнадцяте, в той час як цінність «Матеріальне забезпечення» з десятої позиції в ранговому ряду перейшло на друге місце). Дещо неочікуваним виявилось різке зниження цінності «Любов», яка перемістилось з четвертого на одинадцяте місце. Можна висловити припущення, що у даного студента є скрутні матеріальні обставини, тому його енергія спрямована на подолання відповідної проблеми, знецінюючи те, що може відволікати або заважати.

Аналогічні проблеми виявлені і у учасника за умовним номером 3, у якого також спостерігається суттєве зменшення рангу цінностей «Матеріальне забезпечення» і «Розваги».

Ще більш своєрідною є перебудова системи ціннісних орієнтацій, що відбулася у досліджуваного за умовним номером 7. Так на відміну від загальної тенденції – збільшення рангу цінності «Здоров'я», у даного учасника відбулося зниження цього показника на одинадцять рангів. На одинадцять рангів знизилася значущість цінності «Цікава робота» та на дванадцять рангів - значущість цінності «Свобода». Водночас на десять рангів підвищилися значущості цінностей «Любов» і «Розваги».

У процесі дослідження перевірялось, чи можна за структурою ціннісних орієнтацій висловлювати припущення про життєві обставини, що обумовили відповідні зміни. Так, студентам - майбутнім психологам пропонувалось спроектувати, чому відбувались відповідні зміни. Наведемо приклади виконання цього завдання.

Відносно студента під умовним номером 1 було висловлено припущення, що ця людина є достатньо адаптованою до сучасних умов. В системі її ціннісних орієнтацій зберігаються основні цінності, в той же час вона змінює свої уподобання відповідно до вимог часу, коли пріоритетною на рівні суспільства стає боротьба України за незалежність, прагнення до свободи. І водночас внаслідок криз, які деструктивно змінили відносини між людьми, знижується прагнення переживати за долю інших, посилюється егоцентрична позиція.

Щодо студента під номером 2 було зроблено припущення, що ця людина знаходиться у скрутних матеріальних обставинах. Це може бути сім'я вимушених переселенців. Тому цей студент змушений поєднувати навчання з працею, щоб платити за навчання і допомогти батькам. Внаслідок цього він висуває систему психологічних захистів, знижуючи для себе низку потреб, а, отже, відкидаючи відповідні цінності.

Щодо студента за номером 7 було висловлено припущення про те, що у цієї людини заможні батьки, а, отже, є реальні можливості задовольняти актуальні для юнацтва потреби, що фактично і визначає ті пріоритетні цінності. Причому при обговоренні висловлювалась думка про те, що матеріальна забезпеченість була досягнута не дуже давно, і цей студент це не встиг «пересититись» задоволенням своїх актуальних потреб.

Отже, навіть первинні результати дозволяють на основі використання методу ретроспекції виявити індивідуальні особливості і тенденції трансформації ціннісної сфери конкретних студентів і провести ідеографічний аналіз їх специфіки.

Але арсенал способів використання отриманої первинної інформації є значно ширшим. Так, на основі даних, представлених в табл.1, можна ще чіткіше виділити тенденції в індивідуальних ієрархічних системах з подальшим переходом до номотетичного способу обробки первинного діагностичного матеріалу: 1) збереження на другому етапі цінністю рангу, визначеного на першому етапі; 2) підвищення значущості цінності, що проявляється в зниженні кількісної величини рангу (кількісне значення зі знаком «+»); 3) зниження значущості цінності» (кількісне значення зі знаком «-»).

На основі інформації, взірць подання якої наведено в таблиці 2, для кожного учасника розраховується коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, на підставі якого можна було визначити, наскільки змінилася структура ціннісних орієнтацій студентів.

Відмінності між результатами ретроспективного і інтроспективного ранжування студентами термінальних цінностей (приклад)

Цінності	Умовні номери респондентів									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Активне життя	0	0	+1	-2	+1	+2	-2	-2	+3	0
2. Життєва мудрість	0	+2	+2	-3	-2	-5	-4	-2	-3	0
3. Здоров'я	0	0	0	0	+3	0	-11	+6	-9	+2
4. Цікава робота	+3	+4	+5	0	-5	+1	-11	+2	+3	0
5. Краса природи і мистецтва	0	-2	-4	-10	-11	0	-7	11	+4	+4
6. Любов	0	-7	-8	-3	-8	-2	+10	-2	-7	-3
7. Матеріальне забезпечення	0	+8	+9	-1	-5	+7	+7	-9	+2	-2
8. Друзі	-4	+1	0	-1	-3	0	+2	-1	+1	0
9. Розвиток	0	+2	+2	+3	0	-3	+10	+8	-13	0
10. Суспільне визнання	+3	-1	0	+2	-1	+14	-6	-3	+13	+7
11. Пізнання	0	+1	-1	-2	+8	-3	+5	+8	-6	0
12. Продуктивне життя	+1	+1	+1	-12	+13	+2	-4	-11	+4	0
13. Творчість	0	+4	+2	-5	+3	+2	-1	+1	+1	0
14. Розваги	+2	-13	-12	-1	0	-5	-7	+3	+2	-7
15. Свобода	+6	-1	+1	+16	+8	-2	-12	+2	+5	+3
16. Сім'я	0	+1	-1	-8	+3	-1	-5	+14	+1	+7
17. Щастя інших	-8	-1	0	+2	-6	+2	+13	+9	+13	0
18. Впевненість у собі	-3	-1	-1	0	+2	-1	+9	-7	-13	-3

Як відомо, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена вимірюється в діапазоні від 0 до 1,0 і показує ступінь співпадіння чи відмінності структури двох систем цінностей. Чим більше кількісне значення коефіцієнту, тим вище подібність рангів.

У контексті нашого дослідження на основі цього коефіцієнту визначався ступінь змін, що відбулися в структурі ціннісних орієнтацій студентів. Ці зміни визначались нами як: принципові при кількісному значенні коефіцієнту 0-0,20 (кореляція відсутня або незначна, що засвідчує високий ступінь неспівпадіння структур досліджуваних ієрархічних рядів), як суттєві ((0,21-0,40), як помітні (0,42 - 0,60), як часткові (0,61-0,80), як незначна, або відсутність особливих відмінностей, майже повне або повне співпадіння (0,81 - 1,0).

Відповідний розподіл учасників дослідження за характером змін що відбулися з ними у досліджуваній період, наведені в таблиці 3. Для повноти картини наведено також дані за змінами, що відбулися в структурі інструментальних цінностей, способи структурування вихідних даних і алгоритм обробки результатів були ідентичні наведеним вище.

Таблиця 3

Розподіл (у %) учасників дослідження відповідно до змін в структурі їх ціннісних орієнтацій під час війни в Україні (кількість осіб – 72)

Цінності	Кількісні значення коефіцієнту рангової кореляції				
	0 – 0,2	0,21 – 0,4	0,41 – 0,6	0,61 – 0,8	0,91-1,0
Термінальні	22,2	8,3	37,5	20,8	10,0
Інструментальні	19,5	27,7	30,5	16,7	5,6
Якісна оцінка змін	Принципові	Суттєві	Помітні	Часткові	Незначні чи відсутні

Дані, наведені в табл. 3, показують, що під час війни дещо більше ніж у третини учасників дослідження відмічається значна перебудова системи життєвих цінностей, причому частка тих, у кого це відбулося у вигляді майже повної девальвації прийнятих раніше цільових ціннісних

ПСИХОЛОГІЯ

орієнтацій (термінальних цінностей), складає 22,2 %. Помітні і часткові зміни склали для термінальних цінностей відповідно 37,5 і 20,8%, тоді як незначні зміни виявлено лише у 10% учасників дослідження.

Що стосується даних щодо змін, які відбуваються стосовно інструментальних цінностей, то загальна логіка змін, виявлена при аналізі термінальних цінностей, в цілому зберігається, хоча частка тих студентів, у яких відбулась принципова і суттєва перебудова ієрархії цінностей, дещо більше – 42,2% учасників відносяться до відповідних груп. У 30,5% визначено помітні зміни, що певною мірою співпадає з даними по термінальних цінностях. Але частка учасників, ієрархія цінностей яких змінилась частково або незначно, виявилась дещо меншою, ніж у першому випадку.

Нові можливості відкриваються, якщо розглянути отримані дані в контексті зміни значущості певних цінностей у досліджуваній групі в цілому. Для цього по кожній цінності підраховується загальна сума відхилень і визначається середній ранг.

Отримані результати можуть бути інтерпретовані з врахуванням двох ракурсів: кількісному та якісному. Кількісний ракурс показує, наскільки середня оцінка певної кількості відрізняється від кількісної оцінки іншої цінності. Більш низький показник означає, що ця цінність була оцінена студентом як більш значуща порівняно з іншими, якщо ж оцінка більше, отже, значущість цієї цінності для даної групи респондентів є меншою. Ця оцінка фактично означає величину інтервалу, на який значущість однієї цінності відрізняється від оцінок значущості інших цінностей. Ця оцінка не залежить від всіх інших оцінок, вона виступає як встановлений в дослідженні факт. Якісний ракурс показує, на якому ранговому місці знаходиться оцінка певної якості в новій ієрархічній структурі. Це рангове місце буде залежати не стільки від кількісного значення оцінки, скільки від її відношення до значень, отриманих іншими цінностями.

На основі співставлення цих показників є можливість виявити ті аспекти, які приховані від безпосередньо отриманих фактів, а саме: збільшується чи зменшується пріоритетність одних цінностей в порівнянні з іншими. Ці дані виявляють загальні для досліджуваної групи тенденції змін в структурі їх ціннісних орієнтацій, а також дозволяють з'ясувати, наскільки суттєвою є відповідна змінність. Для цього всі складові, які входять в структуру ціннісних орієнтацій, було розділено на три блоки: цінності пріоритетні, які займають рангові місця від 1 до 6, цінності середньозначущі - від 7 до 12 рангів, цінності малозначущі – рангові місця від 13 до 18.

Порівняння тих змін, що відбуваються в структурі ціннісних орієнтацій студентської молоді, і тенденції змін, що проявляються на їх основі, представлені в наступній таблиці.

Таблиця 4

Тенденції змін в значущості цінностей в системі групових ціннісних орієнтацій студентів

Цінності	Раніше		Зараз	
	Середнє значення	Середній ранг	Середнє значення	Середній ранг
1. Активне життя	9,0	11	7,7	7
2. Життєва мудрість	10,1	15	13,0	18
3. Здоров'я	9,5	12	4,9	1
4. Цікава робота	9,7	13	8,8	9
5. Краса природи і мистецтва	8,4	8	9,2	12
6. Любов	5,4	3	7,4	6
7. Матеріальне забезпечення	7,7	4	6,7	3
8. Друзі	8,3	7	9,3	13
9. Розвиток	11,1	16	9,4	14
10. Суспільне визнання	17,1	18	11,4	17
11. Пізнання	8,9	10	6,8	4
12. Продуктивне життя	9,8	14	10,0	15
13. Творчість	11,2	17	11,1	16
14. Розваги	8,7	9	9,1	11
15. Свобода	7,9	6	5,1	2

16. Сім'я	5,3	2	8,0	8
17. Щастя інших	7,8	5	6,9	5
18. Впевненість у собі	5,2	1	8,9	10

Розглянемо тенденції змін у груповій структурі ціннісних орієнтацій стосовно кожної цінності. Були виділені такі варіанти:

1. Цінність «Активне життя» стала більш привабливою для студентів, хоча і залишається в блоці середньозначущих. Вона змістилась з 11 рангового місця на 7.

2. Цінність «Життєва мудрість» і раніше знаходилась в зоні малопривабливих, а на сьогодні вона взагалі відійшла на останнє місце в ранговій структурі цінностей.

3. Цінність «Здоров'я» різко підвищила свою значущість, перемістившись з 9 місця (блок середньозначущих цінностей) на 3, ставши пріоритетною.

4. Цінність «Цікава робота дещо підвищила свою значущість, але в межах середньо значущого блока. змістившись 13 на 9 місце.

5. Цінність «Краса природи і мистецтва» знизилася свою значущість на 4 позиції, перейшовши з місця, близького до пріоритетного блоку (рангове місце 8) на 12, яке безпосередньо межує з блоком малозначущих ціннісних орієнтацій.

6. Цінність «Любов», яка в мірних умовах була однією з провідних для юнацького віку, дещо знизилася свою привабливість. З своєї пріоритетної позиції (рангове місце 3) вона пересунулась на 6 місце, перейшовши в статус середньозначущої.

7. Цінність «Матеріальне забезпечення», яка раніше також входила до блоку пріоритетних ціннісних орієнтацій, ще більше підвищила своє рангове місце, перейшовши з 4 позиції на 3.

8. Цінність «Друзі» значно погіршила своє положення в системі ціннісних орієнтацій молоді, перемістившись з 7 рангового місця на 17. Очевидно, це пов'язане з подіями в суспільстві, коли внаслідок пандемії населення планети на тривалий час знаходилося в стані соціальної ізоляції, а в останні три роки війна обумовила перехід на онлайн-навчання, що не сприяло розвитку соціальних контактів.

9. Цінність «Розвиток» з 16 рангового місця хоча і піднялася до 14 залишаючись в блоці малозначущих для сучасної студентської молоді.

10. Цінність «Суспільне визнання» на перший погляд виглядає як неприваблива для молоді, її рангове місце в обох випадках становлять 17 рангове місце. У той же час не можна ігнорувати той факт, що кількісні оцінки змінилися достатньо помітно, показуючи, що соціальні відносини не залишають молодь цілком байдужими.

11. Цінність «Пізнання» має важливе значення для студентів, у яких саме процес пізнання складає основу їх сьогодишньої діяльності і гарантією успішної побудови подальшого життя. У цьому плані радує той факт, що в сучасних умовах у студентів помітно підвищилось ставлення до пізнання як особистої цінності, з 10 рангового місця вона перемістилася на 4 позицію.

12. Цінність «Продуктивне життя» не є достатньо привабливою для студентів, вона зайняла 14 і 15 рангове місце, тобто, увійшла до складу малозначущих для студентів.

13. Цінність «Творчість» також не виявилась привабливою для студентів, її місце в ранговій структурі – 17 і 16.

14. Цінність «Розваги» дещо втратила свої позиції, перемістившись з 9 на 11 місце.

15. Цінність «Свобода» значно підвищила привабливість для сучасних студентів. Її значущість в загальній ієрархії піднялось за роки війни з 6 на друге місце.

16. Цінність «Сім'я» для сучасної молоді знизилася свою значущість. Якщо до війни вона займала 2 рангове місце, входячи в категорію пріоритетних, то сьогодні воно змістилось на 8 позицію, що, очевидно, пов'язане з значними невизначеностями і ризиками. Створення сім'ї передбачає прийняття на себе додаткових обов'язків, відповідальності за долю іншої людини, на що молоді люди не завжди готові.

17. Цінність «Щастя інших» значною мірою пов'язана з наявністю особистісно прийнятої соціальної групи або конкретної людини, доля якої не є для опитуваних байдужою. Водночас це може виглядати і як життєвий принцип, прояв соціального оптимізму, бажання взагалі робити щось корисне для людства в цілому. Отримані дані засвідчують про достатньо високий ранг даної цінності – 5 місце в обох рангових рядах.

18. Цінність «Впевненість у собі» потерпіла найбільшу трансформацію. Якщо до війни вона займала перше рангове місце, то на сьогодні вона перемістилася на 10. Це може бути сигналом

ПСИХОЛОГІЯ

того, що сучасна молодь не відчуває впевненості в собі, не розглядає це як важливий компонент свого життя.

Наведені результати дослідження не охоплюють усіх проблем, які можуть досліджуватись в процесі використання ретроспективного підходу. На цій основі можна значно розширити коло проблем, які можна розглядати. Наприклад, використовуючи цей підхід, можна виявити тенденції трансформації значущості для студентів не окремих цінностей, а їх якісно відмінних блоків, серед яких в одній класифікації виділяють наступні ракурси диференціації первинної інформації: особистісний, суспільний, професійний, індивідуальний, самоствердження, спілкування. Є й більш складні способи диференціації, які містять розгляд цінностей різних ракурсах. У будь-якому випадку отримані на основі поєднання процедур ретроспекції і інтроспекції можуть значно розширити діапазон дослідницьких можливостей.

Дискусія. Завершивши аналіз результатів дослідження, проведеного на основі використання ретроспективного підходу в отриманні інформації, на основі якої можна виявляти тенденції змін, що відбуваються як у конкретної людини, так і в певних групах, повернемося до основної проблеми, якій присвячена дана стаття. Нашим завданням було довести доцільність і розкрити технічні особливості введення ретроспективного підходу в практику проведення психологічних досліджень з врахуванням часового ракурсу аналізу. Разом з тим не можна не звернутись і до дискусії з колегами-психологами. Ними було надано ряд критичних зауважень щодо якості інформації, яка може бути отримана. В якості основного критичного зауваження було висловлено, що при проведенні таких досліджень завжди є небезпека – залежність отриманих даних від пам'яті, яка не завжди надійна. Цей аргумент в узагальненому вигляді звучав так: «Ви ж досліджували не той психологічний стан і погляди досліджуваних, що реально існували на той період, а те, що згадали досліджувані. А людська пам'ять не є настільки надійною, щоб відтворити минуле, не вносячи в нього певні правки. Ні, цей метод не зможе замінити лонгітюд».

Безумовно, цей аргумент важко заперечити. Разом з тим слід враховувати, що отримання психологічної інформації при будь-якому методі має не тільки свої переваги, а й недоліки.

Критичний аналіз дозволяє виявити певні проблеми, які виникають при лонгітюдних дослідженнях. До них можна віднести наступні.

- Важкість збереження контингенту учасників. Розтягування дослідження в часовому ракурсі призводить до того, що з часом кількість учасників лонгітюду як по об'єктивним (зміна умов життя, місця проживання, соціального стану і т.п.), так і суб'єктивним (згасання інтересу до дослідження, участі в цьому).

- Наявність ефекту тренування: так, вихідним моментом лонгітюда є вихідне тестування, коли людина вперше виконує нормативні завдання. На наступних етапах учасники знов і знов будуть працювати над відповідними методиками, маючи вже певний досвід щодо техніки і змісту роботи з ними.

- Вплив ситуативних чинників, адже достатньо значний проміжок часу між окремими вимірами може призводити до того, що на момент кожного з наступних вимірів можуть спрацьовувати ситуативні фактори життєдіяльності, викривляючи ті тенденції, що обумовлюються наскрізними факторами.

- Вирішення проблем визначення динамічних змін замінює реальний лонгітюд, коти фіксуються реальні зміни, коли динамічний розгляд явища виконується суто формально. Такий підхід типовий для досліджень, присвячених для виявлення динаміки процесів, що відбуваються зі студентами. За правилами справжнього лонгітюда треба проводити діагностику на одних і тих же студентах протягом всіх років навчання. Фактично ж використовується інша логіка: в один момент проводиться діагностика на різних курсах, а потім виявляються відмінності в психологічних властивостях студентів різних курсів як доказ відповідних динамічних змін під впливом навчання. Але в даному випадку виявлені зміни можуть бути обумовлені відмінностями тих груп, в яких проводиться дослідження, і ніяк не можуть засвідчувати динаміку змін, що відбуваються з конкретними особами.

Що ж стосується використання прийому ретроспекції у наукових дослідженнях, то варто звернутись до досвіду класиків. Так, в свій час з такою проблемою зіткнувся Зігмунд Фройд – всесвітньо визнаний авторитет в галузі психології. Мова йде про історію, пов'язану з доведенням сексуальної природи неврозів. Він висунув припущення, що невроз викликаний спокушанням дитини з боку дорослих. Створена ним концепція підтверджувалася практикою. Пацієнти розповідали про сцени розбещення їх в дитинстві батьком, дядею чи братом. Фройд дуже пишався своїми досягненнями. А потім виявилось, що більша частина цих спогадів була

обумовлена не реальними подіями, а фантазіями, коли бажане видається за дійсне. Фройд був в шоці. Як потім він говорив, крах теорії неврозів, заснованої на розбещенні дитини, викликав у нього таке розчарування і таку апатію, в результаті яких він навіть хотів кинути свою роботу. З часом Фройд знайшов вихід. Він заявив: якщо невротики занурюються в свої фантазії, це не означає, що фантазії не надають ніякого впливу на психіку людини. Переглянувши свою попередню теорію, він висунув на перший план значення психічної реальності важливим і визначальним фактором розвитку людини. Тобто, невротичні симптоми пов'язані не прямо з дійсними переживаннями, а і з бажаними фантазіями, а, отже для неврозів психічна реальність має навіть більше значення, ніж матеріальна. Саме визнання психічної реальності в якості детермінуючого фактору виникнення неврозів послужило відправною точкою для висунування найбільш суттєвих ідей, що визначили становлення психоаналізу.

Спираючись на беззаперечний авторитет З.Фрейда, сформулюємо нашу аргументацію на користь ретроспективного підходу. А саме: ми згодні з тим, що при виконанні ретроспективного самоаналізу важливу роль грає пам'ять. Водночас інформація, отримана на основі цього методу, розглядається нами як ступінь усвідомлення досліджуваними тих змін, що з ними відбулися. Тобто, процес інтроспекції – це не спогади про те, що було в реальності, а порівняння людиною свого світосприйняття в даний час з тим, що було раніше.

Висновки.

1. Процес швидкоплинних змін, що відбуваються у сучасному суспільстві, обумовлює важливість психологічних досліджень, присвячених виявленню тих змін, що відбуваються з психікою людей.

2. Найбільш визнаним в психології методом виявлення тенденцій, що відбуваються в різні періоди життя людини, є лонгітюд, тобто, проведення періодичних зрізів з одним і тим же контингентом досліджуваних за одними і тим ж методиками. Але в умовах тих екстремальних ситуацій, коли людство неочікувано стикається з новими викликами, не завжди вдається виконати вихідну умову лонгітюдного дослідження: наявність вихідних даних щодо психологічних особливостей певних осіб, які будуть досліджуватись в перспективі. Вихідна інформація про їх психологічні особливості до чи на початку періоду, який цікавить дослідника, вважається втраченою.

3. Методом, який може допомогти вирішити цю проблему, може бути метод ретроспекції, який базується на усвідомленні людиною тих змін, які відбуваються з її психікою, порівнюючи сьогоденне самосприйняття (інтроспективний аналіз) з тим, якою вона сприймала себе в минулому.

4. На прикладі дослідження, присвяченого виявленню трансформацій, що відбулися з ціннісними орієнтаціями студентів під впливом тих кризових процесів, що відбуваються в суспільстві, виявлено методичні і технічні проблеми, що виникають у дослідника при проведенні відповідних досліджень, надано відповідні рекомендації.

5. На основі аналізу результатів, отриманих на основі поєднання інтроспективного і ретроспективного самоаналізу своїх ціннісних орієнтацій, доведено як можливість, так і перспективність проведення подальших досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бреусенко, О. А. (2000). *Динаміка ціннісно-сислової сфери особистості в умовах екзистенціальної кризи*. (дис. ... канд. психол. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

Бутківська, Т. В. (1997). Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб.* / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської] ; АПН України. К. 27–31.

Коберник, Л. О. (2008). Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Наука і освіта: науково-практичний журнал південного наукового центру АПН України*. № 4-5. 28–33.

Москаленко, О. В. (2010). Сучасні концепції ціннісно-сислової сфери особистості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 2. 113-118.

Москаленко, О. В. (2013). Структурні компоненти ціннісно-сислової сфери особистості. *Вісник НТУУ «КПІ» Філософія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 1. 91-98.

Савченко, Л. (2005). Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді. *Рідна школа*. № 8. 39–41.

ПСИХОЛОГІЯ

Семиченко, В.А. (2004). *Проблемы мотивации поведения и деятельности человека: Модульный курс психологии. Модуль «Направленность»: лекции, практ. занятия, задания для самостоятельной работы.* Киев: «Миллениум».

Семиченко, В.А. & Артюшина, К.Г. (2024). Трансформація ціннісних орієнтацій студентської молоді в умовах глобальної соціальної кризи. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти: Тези доповідей П Міжнародної наукової конференції* (м. Київ, 28 бер. 2024 р.). Київ : НАУ. 106-111.

Целякова, О. М. (2009). Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 38. URL: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf.

Чайка, Г.В. (2015). Ціннісно-сміслова сфера у кризові періоди розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Т. 9. Вип. 6. 93-101.

Чепа, М.-Л. А. (2013). *Етнопсихологічний дискурс глобалізації : Монографія*. Кіровоград : Імекс-ЛТД.

Adler, A. (1929). *Understanding Human Nature*. Translated by Walter Béran Wolfe. London: George Allen & Unwin, Ltd.

Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W W Norton & Co.

Frankl, V. E. (2006). *Man's search for meaning*. Beacon Press.

Freud, S. A. (1920). *General Introduction to Psychoanalysis*. Hrsg.: G. Stanley Hall. Horace Liveright Inc, New York.

Fromm, E. (1941). *Escape From Freedom*. Avon Books.

Horney, K. (1937). *The neurotic personality of our time*. W W Norton & Co.

Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality* (First ed.). Harper & Row.

Rokeach, M. (1968). *Beliefs, attitudes, and values: A theory of organization and change*. San Francisco: Jossey-Bass.

REFERENCES

Breusenko, O. A. (2000). *Dynamika tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti v umovakh ekzyshtentsialnoi kryzy [Dynamics of the value-semantic sphere of the personality in conditions of existential crisis]*. (dys. ... kand. psykh. nauk). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.

Butkivska, T. V. (1997). Problema tsinnosti u sotsializatsii osobystosti (The problem of values in the socialization of the individual). *Tsinnosti osvity i vykhovannia : nauk.-metod. zb. / [za zah. red. O. V. Sukhomlynskoj] ; APN Ukrainy*. K. 27–31.

Kobernyk, L. O. (2008). Rol ta mistse tsinnisnykh orientatsii u formuvanni osobystosti (The role and place of value orientations in the formation of personality). *Nauka i osvita: naukovopraktychnyi zhurnal pivdennoho naukovoho tsentru APN Ukrainy*. № 4-5. 28–33.

Moskalenko, O. V. (2010). Suchasni kontseptsii tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti [Modern concepts of the value-semantic sphere of personality.]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika*. Vyp. 2. 113-118.

Moskalenko, O. V. (2013). Strukturni komponenty tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti [Structural components of the value-semantic sphere of personality.]. *Visnyk NTUU «KPI» Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika*. Vyp. 1. 91-98.

Savchenko, L. (2005). Vyvchennia tsinnisnykh orientatsii suchasnoi studentskoi molodi (Study of value orientations of modern student youth). *Ridna shkola*. № 8. 39–41.

Semichenko, V.A. (2004). *Problemy motivacii povedeniya i deyatelnosti cheloveka: Modulnyj kurs psihologii. Modul «Napravlennost»: lekci, prakt. zanyatiya, zadaniya dlya samostoyatelnoj raboty [Problems of motivation of behavior and human activity: Modular course of psychology. Module "Direction": lectures, practice. classes, tasks for independent work.]*. Kiev: «Millenium».

Semychenko, V.A. & Artiushyna, K.H. (2024). Transformatsiia tsinnisnykh orientatsii studentskoi molodi v umovakh hlobalnoi sotsialnoi kryzy [Transformation of value orientations of student youth in the context of a global social crisis]. *Aktualni problemy vyshchoi profesiinoi osvity: Tezy dopovidei P Mizhnarodnoi naukovo konferentsii* (m. Kyiv, 28 ber. 2024 r.). Kyiv : NAU. 106-111.

Tseliakova, O. M. (2009). Dukhovnist i tsinnisni orientatsii studentskoi molodi Ukrainy v transformatsiinomu suspilstvi (Spirituality and value orientations of Ukrainian student youth in a

transformational society). *Humanitarnyi visnyk ZDIA*. Вуп. 38. URL: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf.

Chaika, H.V. (2015). Tsinnisno-smyslova sfera u kryzovi periody rozvytku osobystosti [The value-semantic sphere in crisis periods of personality development.]. *Aktualni problemy psykholohii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. Т. 9. Вуп. 6. 93-101.

Chepa, M.-L. A. (2013). *Etnopsykholohichniy dyskurs hlobalizatsii : Monohrafiia [Ethnopsychological discourse of globalization: Monograph.]*. Kirovohrad : Imeks-LTD.

Adler, A. (1929). *Understanding Human Nature*. Translated by Walter Béran Wolfe. London: George Allen & Unwin, Ltd.

Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W W Norton & Co.

Frankl, V. E. (2006). *Man's search for meaning*. Beacon Press.

Freud, S. A. (1920). *General Introduction to Psychoanalysis*. Hrsg.: G. Stanley Hall. Horace Liveright Inc, New York.

Fromm, E. (1941). *Escape From Freedom*. Avon Books.

Horney, K. (1937). *The neurotic personality of our time*. W W Norton & Co.

Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality* (First ed.). Harper & Row.

Rokeach, M. (1968). *Beliefs, attitudes, and values: A theory of organization and change*. San Francisco: Jossey-Bass.

V. Semychenko, M. Artiushyna

EXPERIENCE OF USING THE RETROSPECTIVE METHOD IN PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Abstract

*The article is devoted to the **problem** of diagnostics of individual changes occurring in the psyche of people in conditions of various kinds of social crises.*

*The **purpose** of the article is the theoretical and empirical justification of the use of the method of retrospection for processing the data of psychological research. This **method** is based on the awareness of a person of the changes occurring in his psyche, comparing the current self-perception (introspective analysis) with the one in which he perceived himself in the past. The article reveals in detail the essence and features of the method of retrospective analysis, shows the advantages of its use for studying dynamic processes under conditions when in the time perspective the opportunity to use the longitudinal method of organizing the research was lost. The procedure for applying the method of retrospection for the analysis of students' value orientations as a system-forming factor of the structure of the personality and the person's relations with the surrounding world is described. The method of M. Rokich was used for the diagnostics of value orientations. Individual features and trends in the transformation of the value sphere of specific students were identified and an ideographic analysis of their specificity was conducted. As a **result** of the study, the feasibility and methodological and technical features of introducing a retrospective approach into the practice of conducting psychological research, taking into account the time perspective of analysis, were proven and the corresponding recommendations were given. Based on the analysis of the results obtained on the basis of a combination of introspective and retrospective self-analysis by students of their value orientations, **conclusions** were formulated on the possibility and prospects of conducting further research using the retrospection method.*

Key words: *psychological research; methods of psychological research; introspection; retrospection, ideographic analysis; longitude; retrospective analysis; retrospection method; value orientations; dynamics of value orientations.*